

СОЦІОКУЛЬТУРНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЛОВОЇ АКТИВНОСТІ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Проблема соціально-культурного регулювання вільної економічної діяльності зумовлюється сучасними тенденціями розвитку ділового співтовариства. Ділова культура не обмежується тільки матеріально-прагматичними координатами, а актуалізує пошук духовно-практичних механізмів упорядкування підприємницької активності.

Ключові слова: ділова культура, підприємництво, підприємницький етос, українська ментальність.

Проблема социальнo-культурного регулирования свободной экономической деятельности обуславливается современными тенденциями развития делового сообщества. Деловая культура не ограничивается только материально-прагматическими координатами, а актуализирует поиск духовно-практических механизмов упорядочивания предпринимательской активности.

Ключевые слова: деловая культура, предпринимательство, предпринимательский этос, украинская ментальность.

The problem of social and cultural regulation of free economic activities is caused by modern lines of development of business community. The business culture is not limited only to is material-pragmatical co-ordinates, and staticizes search of spiritually-practical mechanism of ordering enterprise activity.

Key words: business culture, business, enterprise ethos, the Ukrainian mentality.

Ділова культура визначається такими інституціональними елементами, як норми і правила, що визначають взаємодію людей у господарському житті. Ці соціальні інститути опосередковують принципи організації суспільної праці, форми виробництва і можливості його безперервності, тобто процес відтворення в суспільному масштабі. До ділової культури належать: ціннісно-мотиваційне ставлення до праці; розуміння суті багатства; способи його досягнення; стереотипи споживання; стилі способу життя. Іншими словами, вона є змістом зовнішнього середовища, у якому підприємництво реалізується як конкретна діяльність.

Народи, що мають ділову культуру, по-своєму сприймають навколишній світ і себе в цьому світі та здійснюють господарську діяльність у геополітичному просторі, що, часом, різко відрізняється. У зв'язку з цим підприємництво як форма прояву економічної культури завжди є соціально конкретним; поряд із

загальними ознаками (вид трудової діяльності), воно містить у собі специфічні особливості (національні, культурні, господарські), що виключає наявність у будь-якого його типу універсального характеру.

Друге сутнісне начало підприємництва безпосередньо пов'язане з моральними цінностями, виробленими культурою народу. Воно опосередковує мотивацію та соціальну спрямованість цього виду трудової діяльності. Моральні цінності і їхня перевага в різних народів не збігаються. До того ж при виробленні духу підприємництва в шкалу цінностей можуть вноситися корективи, що й відбувалося при становленні капіталізму. Усе це унеможливорює успішну приживлюваність запозичень, далеких національній культурі: вони набувають спотворених форм.

Мета статті — у контексті дослідження поняття «підприємницький етос» розширити межі соціально-культурного сприйняття феномену «підприємництво», а також розкрити національно-культурні особливості здійснення підприємницької діяльності.

У сучасній науково-теоретичній думці поняття «етос» має нестійкий термінологічний статус, що сприяє його багатозначному трактуванню. У древніх греків поняття «етос» мало широкий спектр значень: від звички і звичаю до щиросердного складу і характеру людини. Слово «етос» є основою слова «етика». У ХІХ ст. формується науковий напрям етологія, за Дж. С. Міллем, — наука про характер; за Ж. Сент-Ілером, — наука про поведінку тварин; за В. Вундтом, стосується проблем психології народів, а в сучасній науці — моральної етнографії.

У межах семантичного аналізу поняття «етос» необхідно розглянути таких авторів, як Арістотель, котрий обґрунтував його як спосіб зображення людини через стиль її мовлення і цілеспрямованість як основну ознаку людської діяльності. Греки також використовували поняття «патос», що, на противагу етосу — спокійному, моральному і розумному характерові особистості, — позначав неспокійне й афективне поведіння. Згідно з М. Вебером, поняття «господарський етос» не тільки означає сукупність правил життєвого поведіння, практичної мудрості, але й дозволяє розширити розуміння моралі через об'єктивоване, втілене в практичне життя світовідчуття людей. Подібне розуміння, на думку сучасних авторів, відкриває шлях до дослідження професійної моралі. М. Шелер визначає «етос» як структуру необхідних потреб і прагнень нових поколінь людей, що відрізняє їхню ментальність від попередніх поколінь, властивих їм типів відчуття і спілкування. Р. Мертон використовував цей термін

у межах соціологічного підходу, позначаючи ним набір узгоджених норм, певний соціальний код, емоційно сприйманий комплекс інституціонально схвалених правил, припущень і суджень, що захищаються [7, с. 600].

Сучасне поняття етосу дозволяє досить чітко відокремити його від поняття звичаїв. Так, етосу належить проміжне положення між звичаями конкретного суспільства і власне його мораллю. Як відзначають сучасні етики, поняття «етос» «допомагає провести демаркаційну лінію між етосним як реально належним, що виходить за полюси тяжіння хаотичного стану вдач, і суворим порядком ідеально належного, сферою морального» [7, с. 601]. Головною особливістю етосу і його актуальною сутністю в межах дослідження підприємництва є той факт, що він дозволяє виділити нормативно-ціннісну складову в соціально-культурних практиках, що підіймаються над рівнем повсякденності, над середнім рівнем моральної порядності.

Одним із дослідників цієї проблеми є угорський автор Є. Анчел, котра у своїй праці «Етос та історія» пропонує дещо інше тлумачення цього поняття, яке полягає в тому, що моральність містить певну історичну сталість. Автор пояснює цю тезу: людина, як істота суспільна, неминуче відчуває свій зв'язок з іншими людьми. На її думку, вся історія свідчить про наявність невідчуженої традиції людської спільності, коли людям надана можливість розуміти один одного і домовлятися. При виникненні непередбаченої історичної ситуації є можливість втрати цієї традиції. У такому разі саме етос здатний зберегти людську спільність.

На відміну від моралі, етос концентрує в собі такі моральні начала, які не виявляються в повсякденному житті. Як відзначає Є. Анчел, людина, дії котрої диктуються етосом, робить щось виняткове, яке виходить за межі звичайних уявлень і вчинків у ситуаціях, коли під загрозою виявляються найважливіші гуманістичні принципи людського буття. Етос прагне перебороти те, що історично роз'єднує людей: ті норми, які панують у суспільстві нині, безпосередні інтереси окремої особистості, соціальну і культурну роз'єднаність. На думку автора, не існує такої історичної ситуації, що фатально визначила б подальший перебіг подій, у якій людські вчинки втратили б смисл. У критичних ситуаціях етос допомагає людині зберегти достоїнство, врятувати в собі людське начало. Вчинки особистості, що керується етосом, не можуть не залишити слід в історії, не позначитися на наступних поколіннях.

Ця інтерпретація етосу дуже актуальна для сучасної української ринкової економіки. Проблеми, які порушують сучасні

вчені, стосуються, насамперед, морально-етичного виміру підприємництва, і це не безпідставно. У межах стрімких трансформацій у суспільстві морально-етичні регулятори не завжди є оптимальними й ефективними. Саме в такому разі їх змінює етос у його основних моральних категоріях. Він є внутрішнім регулятором соціально-економічної дійсності. Більше того, етос ефективний не тільки в регулюванні соціально значимих, позитивних моментів розвитку суспільства. Він здатний керувати ізсередини, коли ситуація виходить з-під соціально-морального контролю суспільства, оскільки має ширші можливості, ніж останні. «Етос бере на себе сміливість такого роду, ґрунтуючись на ще не звіданому нами, але на ділі загальному об'єднанні або, говорячи скромніше, ґрунтуючись на більш широкому об'єднанні» [1, с.42].

Такий широкий, соціально резонансний потенціал етосу не може не привертати увагу сучасних аналітиків. Розробці проблеми підприємницького етосу присвячені кілька дисертаційних досліджень, зокрема О. Б. Дворцової. У рамках дослідження розглянемо сутнісні характеристики підприємницького етосу й особливості його реалізації в Україні.

Сукупність норм і правил, що регулюють господарське життя народу, визначає стереотип господарського поведіння — основну характеристику національного типу підприємництва. Підприємницький імпульс може бути орієнтований: а) на індивідуальний успіх — прагнення до максимізації прибутку для досягнення максимального особистого споживчого ефекту або влади; б) підприємництво може розглядатися як умова і засіб для поліпшення не тільки власного співіснування, але й досягнення цілей, заданих етнічним співтовариством, — загального блага, підвищення життєвого рівня населення, забезпечення безпеки країни, її економічної незалежності. Відповідно до цільової спрямованості підприємницької діяльності розрізняють два типи господарського поведіння, що відбивають різні концепції філософії господарства. Один тип господарського поведіння дістав назву цілераціональний, він вироблений культурою Західного світу; інший — ціннісно-раціональний — відповідає українській культурі.

Господарство як предмет праці і продукт творчості є й психологічним феноменом. Сучасне людство розвивається в матеріалістичному напрямі, воно освоїло багато видів фізичної енергії, але психічна енергія вивчена недостатньо. У необхідності як одній із сил творчості об'єктивно закладається психологія господарської епохи. Психічна енергія, якщо вона виходить від великої маси

людей, має величезну силу. Релігія здавна використовує емоції як засіб впливу на людину. Вона вивчає поведження людей у різних станах душі і через релігійну ідеологію може додавати господарському поведженню певної спрямованості. Якщо в суспільстві накопичується позитивний потенціал психічної енергії, він сприяє розвитку будь-якої діяльності, на яку його спрямували. При негативному потенціалі людям складно думати про гарне і добре. Усі сучасні соціальні типи підприємництва формувалися в той історичний період, коли люди ще не перебороли релігійну свідомість. Релігія здійснила на них визначальний вплив. Ось чому при дослідженні конкретного соціального типу підприємництва необхідно зважати на релігійну ідеологію, що панує в період його становлення.

Сучасні аналітики, зокрема І.Д. Афанасенко, вважають, що відступ від духовного начала в європейсько-американській діловій традиції спричинив пониження його ролі в господарському поведженні підприємців. Воля і діловитість коштували європейцям духовності: спочатку протестанти надавали перевагу матеріальному, потім «нові американці» почали оцінювати особистісні характеристики ділової людини в грошовому еквіваленті.

Східні країни, насамперед району Тибету і Гімалаїв, традиційно розвиваються в протилежному Заходові напрямі. У буддизмі людина мотивована насамперед на духовний розвиток і матеріальна сторона життя часто принижується. Вона може задовольнятися низьким рівнем споживання. Лише в японському варіанті буддизму духовний і матеріальний аспекти не протиставлені один одному [2].

В Україні між духовним і матеріальним підтримувався баланс: висока духовність не притискала матеріальне. Духовний розвиток людини поєднувався з активною трудовою діяльністю. Якщо основною характеристикою західної людини вважати матеріалізм, східної — ідеалізм, то головною особливістю слов'янської цивілізації й історії є реалізм. Ідеалізм, матеріалізм і реалізм являють собою повне розходження вихідних точок уявлення про світ. Реалізму в цій трійці належить середнє положення: «він прагне виразити собою дійсність з можливої для людей об'єктивністю». «Реалізм дозволяє бачити першопричину єдності двох начал підприємництва: вона виходить з реальності (дійсності) світу, у якому речовина, сила і дух, поєднуючись один з одним, залишаються непоєднаними: «... у всьому реальному необхідно визнати або речовину, або силу, або дух, або, як це завжди і буває, їхнє поєднання, тому що однаково немислимі в реальних проявах ні речовина без сили, ні

сила (або рух) без речовини, ні дух без плоти і крові, без сил і матерії» [2, с. 210].

Через історико-географічне положення (розташування на перехресті європейських доріг) Україні властивіші стереотипи захисту, ніж нападу. Природні багатства, помірний клімат та історико-культурні особливості сприяли формуванню соціальної політики, що програмує суб'єктів соціальної динаміки на розгорнуту практичну діяльність, результатом якої, зазвичай, є збереження не логіки відносин між ланками світу, що матеріально забезпечує, а логіки міжособистісної безпеки, логіки захисту свого особистого простору від тих, хто в потенціалі здатний нанести будь-якої шкоди. Такі вимоги до умов життєдіяльності і складності їхнього забезпечення з об'єктивною необхідністю впливали на всю систему господарського життя, зокрема й на підприємництво, кристалізуючи його самобутні, ґрунтові риси, його етос.

Історія українського підприємництва впродовж майже двох століть була нерозривно пов'язана зі станово-корпоративними суспільствами — купецькими гільдіями, зародження яких історично відносять до XVIII ст. Заснування купецьких гільдій створило реальні економічні, соціальні і правові умови для оформлення купецтва в самостійний стан, на основі якого в Україні виник і почав швидко розвиватися клас вітчизняних підприємців. Характерними особливостями нового купецтва, на думку С. Осмоловського, були його відкритість, належність до купецтва виражалася тільки в сплаті щорічного внеску, а також дискретність соціальної еволюції, відсутність історичної наступності в розвитку [5, с. 192-193].

Ці дві особливості українського підприємництва не сприяли формуванню купецького патриціату й обмежували можливості внутрішнього відтворення стану. Незважаючи на те, що купецькі династії в Україні були економічно незалежними, однак вони не відрізнялися стійкістю, обмежуючись двома-трьома поколіннями.

Згодом розвиток українського купецтва в межах економічного і правового поля російської феодально-абсолютистської держави негативно позначався на його історичній долі і подальшій еволюції вітчизняної економіки. Український підприємець минулого постійно перебував під міцним контролем абсолютистської держави, що через систему державних монополій і прямих податків не тільки вилучало значну частину його доходів, але й визначало потрібні йому напрями, форми й обсяги підприємницької діяльності. Саме з цієї причини український підприємець успішніше реалізовував себе в торгівлі.

Україна набагато пізніше вступила на шлях капіталістичної еволюції, ніж інші країни Європи. Розвиток ринкової економіки в державі гальмували численні феодальні пережитки. «У суспільстві зберігалось характерне для часів первісного накопичення капіталу упередження проти ділків і підприємців. Літературно-художня традиція не відводила торговцеві або промисловцеві роль позитивного персонажа, а суспільна думка, сформована в доіндустріальний період, завжди більше цінувала честь, християнське благочестя, ніж будь-які форми комерційного успіху. Тому підприємці в діловому світі змушені були дотримувати правил гри станової архаїчної системи, усіяко прагнучи отримати чини, звання і дворянські титули» [5, с. 198-199].

Суспільні настрої не тільки не сприяли підвищенню статусу підприємця, а навпаки створювали багато обмежень і упереджень. «Великому фінансистові було легше заробити черговий мільйон або заснувати компанію, ніж отримати запрошення на обід в аристократичному особняку» [5, с. 199]. Українські підприємці намагалися вплинути на антибуржуазні настрої в країні, віддаючи велику частину прибутку на добродійність і меценатство. Історія наводить достатню кількість прикладів такої діяльності. Надаючи належне благодійній і меценатській діяльності, з огляду на реальні факти дійсно безкорисливих пожертвувань вітчизняних підприємців, слід пам'ятати, що власне підприємцями їх робило лише цілеспрямоване і послідовне господарське творення. Творцями вони були, насамперед, у тій сфері, де реалізовували свої людські якості, здібності, інтелектуальний потенціал, де були потрібні рішучість, знання ринкової кон'юнктури, тверезий розрахунок, уміння бачити перспективи.

На нашу думку, дослідження підприємницького етосу необхідно доповнити аналізом української ментальності, її впливу на ділову практику. У межах дослідження національного характеру інтерес являють ті характерні риси українського менталітету, що формують підприємницьку сутність. Ці компоненти українського характеру є досить суперечливими за своєю природою, оскільки не тільки позитивно впливають на ділові здібності до підприємництва, але й виявляють свої негативні моменти.

Сучасні дослідники українського національного характеру виділяють кілька характерних рис. Перше — ставлення до праці як життєвої необхідності. Згідно зі світоглядом українців життя — не випадковий акт, а лише ланка в еволюційному ланцюзі духовної сутності людини, людині в межах її життя на землі необхідно самореалізуватися в доброму напрямі, праця є способом самовираження, самовдосконалення особистості. Саме

через працю людина долучається до: а) вічності («живемо вічно, потрібно піклуватися про вічне»); б) сакральної сутності. Тому у свідомості народу ставлення до праці як життєвої необхідності споконвічно поєднувалося зі сприйняттям його і як життєвої потреби.

Друге — екологічна самосвідомість — складова світогляду народу, не зводилася до розуміння лише фізичної залежності людини від середовища проживання. Її основа — усвідомлення єдності людини з природним цілим. Земля для української ментальності є вищою цінністю. Природа, як і людина, проходить усі стадії розвитку та має системи життєзабезпечення. Наші предки знали про закон воздаяння і були переконані, що людям доведеться відповідати за завдану природі шкоду.

Третє — потенційно високий ступінь заповзятливості і пристосовності. Ці якості української людини, з одного боку, зумовлювалися витратним характером і підвищеною ризикованістю господарської діяльності, з іншого — диктувалися необхідністю виживання нації.

Четверте — відносна цінність матеріальної й абсолютна цінність духовної складових багатства. У світогляді слов'ян духовному розвитку надавався пріоритет, однак вони не применшували значення матеріального життя, не закликали до бідності. Здатність українця жертвувати матеріальним багатством, невимогливість до комфорту допомагали йому зберігати психологічну рівновагу при їхній втраті в результаті частих ворожих навал і стихійного лиха, а ретельна охорона духовності була надією відродження.

П'яте — індивідуалізм і визнання особистого над суспільним. На думку О. А. Донченко, до характерних особливостей вітчизняного менталітету належить та істотна різниця, що репрезентується в прагматичності й емоційності того самого індивідуалізму.

Утіленням і класичним носієм українського етосу є народна культура. Сільське населення містить основні ознаки української ментальності в цілому: інтровертивність, ірраціональну етичність, сенсорність. Місто, на думку О. А. Донченко, давно втратило традиційні, первинні домінуючі тенденції, що відбивають глибинні установки на ті або інші форми поведіння. Це пов'язано з історичними подіями в Україні. Сенсорні риси й установки мали явну репрезентацію в житті: це некваплива уваженість рішень, ділова мотивація, вміння робити все своїми руками і робити добро, любов до землі і праці на цій землі, повага до традиційних форм діяльності, аж до впертості, що обмежує

можливості ефективної праці, уміння працювати стабільно і нормальне ставлення до рутинних видів діяльності, здатність до копіткої і нескладної роботи, головне — усе це повинне мати корисний фактичний результат. Сенсорність української ментальності пов'язана, насамперед, зі ставленням до землі і її ролі в житті українського соціуму. Недарма український народ називають ще хліборобським. Практичність і установка братися тільки за реальні справи, оцінювати конкретну обстановку та не будувати незбутніх планів також характерні для українського менталітету. Ці особливості національної ментальності безпосередньо виражені в підприємництві: запобіганні фінансовим ризикам, ретельному врахуванні всіх аргументів і контраргументів, несхваленні екстремальних рішень.

Любов до комфорту, неприйняття конфліктів, терплячість і вміння лавірувати, уникаючи драматичних колізій, що в народі називають українською хитрістю, також є складовою українського ділового характеру. Незважаючи на цю «хитринку», характерна духовність, на думку деяких сучасних учених, дуже заважає нашому соціумові, втамовуючи його здатність до об'єктивно необхідних трансформацій. Тому її необхідно корегувати або, як мінімум, урахувувати при виборі політики ділових відносин [4, 6].

До ментальних особливостей українського народу можна віднести велику терпимість і толерантність у міжнаціональних відносинах, невтручання в справи інших народів без їхнього прохання або об'єктивної необхідності. Українці з їх суперечливою ментальністю визнають авторитет ідеї, що може їх підкорити собі. Індивідуальностей, котрі зуміли збагнути загальнозначущу ідею, також поважав український народ: Володимир, Ярослав Мудрий, Мономах, Б. Хмельницький та ін.

Головна проблема української державності і ділового «менталітету», на думку сучасних теоретиків, полягає у відсутності власної аристократії — класу, що в народній самосвідомості ідентифікує національно-культурну належність, чії культурні установки редукуються в масову підсвідомість і прямо або побічно є прикладом для наслідування, орієнтиром для устремлінь, чий демонстрований образ поведження і цінності в остаточному підсумку обертаються матрицею програмування відносин у діловому середовищі [3, 6].

Таким чином, географічне середовище, що визначило особливості проживання українського народу, вплинуло на формування таких ознак підприємництва, що вже через свою специфічність дозволяють виокремити його в особливий тип. Подальше форму-

вання й уточнення його характерних особливостей відбувалося в морально-етичній сфері.

Ділова культура здебільшого регулюється зовнішніми факторами, що в сучасних умовах співвідносяться з глобальними тенденціями світової економіки. Однак внутрішні механізми оптимізації і керування є також досить ефективними. Морально-етичні координати дозволяють реалізовуватися творчо-креативному потенціалові особистості; знаходити рішення в кризово-конфліктних ситуаціях; створюють сприятливу психологічну атмосферу для реалізації соціально значимої діяльності.

Список літератури

1. Анчел Е. Этнос и история / Е. Анчел ; пер. с венг. М. А. Хевеши. — М. : Мысль, 1988. — 126 с.
2. Афанасенко И. Д. Философия предпринимательства / И. Д. Афанасенко // Философия хозяйства. — 2004. — №4 (34). — С. 205–212.
3. Донченко Е. А. Дистрессовый опыт в разрушающемся этосе / Е. А. Донченко // Философская и социологическая мысль. — 1993. — №7. — С. 93–110.
4. Лук М. І. Етичні ідеї в філософії України / М. І. Лук. — К. : Наук. думка, 1993. — 180 с.
5. Осмоловский С. Из истории сословно-корпоративной организации украинского предпринимательства в XVIII-XIX веках / С. Осмоловский // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — № 2. — С. 185–200.
6. Шлемкевич М. Загублена українська душа / М. Шлемкевич. — К. : Фенікс, 1992. — 168 с.
7. Этика: Энциклопедический словарь / под ред. Р. Г. Апресяна и А. А. Гусейнова. — М. : Гадарика, 2001. — 671 с.

Надійшла до редколегії 17.03.2010 р.